

DIMITRIE CANTEMIR

**MICUL COMPENDIU
ASUPRA
ÎNTREGII ÎNVĂȚĂTURI
A LOGICII**

Ediția a II-a

Copyright © 2012, **Editura Pro Universitaria**

Toate drepturile asupra prezentei ediții aparțin
Editurii Pro Universitaria

Nicio parte din acest volum nu poate fi copiată fără acordul scris al
Editurii Pro Universitaria

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
CANTEMIR, DIMITRIE, domn al Moldovei

Micul compendiu asupra întregii învățături a logicii /
Dimitrie Cantemir ; trad. din lb. latină de Dan Slușanschi ;
studiu interactiv, note și indici de Alexandru Surdu. - Ed. a 2-a. -
București : Pro Universitaria, 2012

Bibliogr.

ISBN 978-606-647-402-3

I. Slușanschi, Dan (trad.)

II. Surdu, Alexandru

STUDIU INTRODUCŢIV

1. Problema *Micului compendiu* de logică al lui Dimitrie Cantemir

O parte dintre scrierile lui Dimitrie Cantemir a fost cunoscută și s-a bucurat de o largă circulație în cultura românească chiar în timpul vieții acestuia și în perioada imediat următoare. Problema *editării* operei lui Dimitrie Cantemir s-a pus însă abia la începutul secolului al XIX-lea. Tributari unei versiuni a *Vieții principelui Dimitrie Cantemir*, apărută în anul 1789 împreună cu traducerea rusească din *Descrierea Moldovei*, după care manuscrisele domnitorului român ar fi dispărut într-un naufragiu pe Marea Caspică, cu prilejul campaniei lui Petru cel Mare în Persia¹, editorii românii au apelat inițial la versiunile străine ale lucrărilor lui Cantemir.

Gheorghe Seulescu află în 1833 de existența unui manuscris românesc al *Hronicului vechimei a romano-moldo-vlahilor* care se păstra în Arhivele Ministerului Afacerilor Externe din Moscova, dar o cercetare serioasă în această direcție este propusă abia în 1877 la Societatea Academică Română, în cadrul ședinței din 25 august a Secției de istorie. Grigore Tocilescu primește în cele din urmă, căci au existat și opoziții, misiunea de a pleca la Moscova și Petersburg pentru a confrunța lucrările tipărite cu manuscrisele autografe, pentru a copia unele lucrări cunoscute deja și, bineînțeles, pentru a semna orice alte lucrări ale lui Cantemir². Cu această ocazie, Grigore Tocilescu descoperă în Biblioteca Arhivelor centrale din Moscova ale Ministerului Afacerilor Externe lucrarea, semnată de Cantemir,

¹ Cf. V. Câdea, *Prefața ediției*, în Dimitrie Cantemir, *Opere complete*, vol. I, București, Editura Academiei, 1974, p. 6-7.

² *Ibidem*, p. 11.

Compendiolum universae logices institutionis (88 foi)³, iar în Biblioteca Academiei teologice din Lavra „Sf. Sergiu” (lângă Moscova), alături de alte două lucrări cu profil pur filosofic (*Sacrosanctae scientiae indepingibilis imago* și *Ioannis Baptistae Van Helmont Physices universalis doctrina et Christianae fidei congrua, et necessaria philosophia*), descoperă manuscrisul *Institutio logices, id est de philosophiae instrumentali arte habitus*, „un vol. in-4°, sub Nr. 308/567, pagine 293”. Tocilescu a copiat numai cele 88 de „foi” din *Compendiolum*, afirmând că manuscrisul intitulat *Institutio logices* „conține de la pag. 1-74 textul aceluiași mic tratat de logică al lui Cantemir..., iar de la pag. 74 până la fine, tratatul de logică al dascălului său, Ieremia Cacavela, sub titlul *Institutio logices ad mentem neotericorum philosophorum*, care a rămas necopiat”⁴.

Lucrările lui Cantemir aflate de Grigore Tocilescu la Biblioteca Arhivelor centrale din Moscova ale Ministerului Afacerilor Externe, printre care și *Compendiolum*, au fost „dăruite tóte, încă din anul 1783, de către Nicolai Nicolaevici Bantîșu-Kamenski”⁵. Deci ele erau la dispoziția cititorilor cu aproape un secol înainte de misiunea încredințată lui Tocilescu.

În legătură cu *Compendiolum*, Tocilescu nota: „manuscript in-16°, pagini 88, scriere foarte mărunță, frumoasă, 21 rânduri pe pagină, de mâna proprie a autorului. Alătur un fac-simile și 18 coli scrise”⁶. „Legătura este în pelle cu frumoșse flori aurite ambele pagini și înfățișează niște passeri (kokoși ?) și pe margine manuscriptul este aurit. La’nceput sunt lăsate 7 foi albe nescrise (ce nu intră în numerotațiune). Manuscriptul este scris cu propria mâna a principelui”⁷. Despre *Institutio logices* spune că „legătura e’ntogmai ca

³ Gr. Tocilescu, *Precuvântare*, în *Operele Principelui Demetriu Cantemiru*, tom VIII, București, 1901, p.VII. De fapt 44 de foi sau pagini 88, notează tot Tocilescu în *Ms. rom.*, 5148-I de la Biblioteca Academiei Române, p. 187, la care adaugă: „Numerotația manuscriptului e greșită: la pag. 54 sare imediat cu n^v. 66”.

⁴ *Ibidem*, p. VIII.

⁵ Gr. Tocilescu, *Raport asupra cercetărilor istorice făcute în bibliotecile din Russia*, București, 1878, p. 1.

⁶ *Ibidem*, p. 6.

⁷ Gr. Tocilescu, *Ms. rom.*, 5148-I, p. 187.

a *Logicei* de la Moscova, câte un cocoș de fiecare colț al legăturii, e'n pelle roșie, bogat înflorite și marginele... pagini peste tot 287 / 3 foi nepaginate, ce conține Tabla de materie... Scriere întogmai ca cea a *Logicei* din Moscova”⁸.

Comparând numerele de inventar ale manuscriselor găsite la Biblioteca Academiei teologice (trei serii de numere), Tocilescu ajunge la concluzia evidentă că au mai existat încă două manuscrise ale lui Cantemir⁹, deci încă două lucrări de filosofie. Acest lucru este demn de reținut.

În legătură cu „fac-simile” amintit în *Raport*¹⁰, Tocilescu nu se simte obligat să dea nici un amănunt. Mai mult, cu ocazia descrierii, oarecum amănunțită¹¹, a manuscrisului (sunt menționate detalii exterioare), nu amintește de nici un „fac-simile”. Nu se știe deci dacă facsimilul făcea parte sau nu din *Compendiolum*; și, dacă făcea parte, unde era plasat, la ce pagină, ce format avea, în ce era lucrat, pe ce hârtie etc.

Copia scoasă de Gr. Tocilescu de pe *Compendiolum* nu este scrisă de mâna lui (scriere cu totul diferită)¹². Copistul nu era obișnuit cu manuscrisele: nu știa că transcrierea unui manuscris se face rând la rând și pagină la pagină (cum făcea de altfel Tocilescu întotdeauna). Copistul nota marginal pagina manuscrisului, dar cu totul imprecis. Nu se știe, după copia manuscrisă, nici măcar rândul la care se termină sau începe pagina. Din această cauză, imprecizia a devenit și mai mare cu ocazia tipăririi *Micului compendiu* (în anul 1883)¹³, unde cifrele marginale sunt puse uneori la întâmplare, iar paginile nenumerotate de Cantemir au rămas fără nici o indicație marginală, ca în copia manuscrisă. Pe foaia de titlu a copiei, cineva a notat cu creionul: „fac-simile luat pentru carton”. Facsimilul lipsește într-adevăr și pare de negăsit (la Biblioteca Academiei Române, unde ar trebui să se afle). Reproducerea lui a apărut o dată cu lucrarea și este plasată între p.

⁸ *Ibidem*, p 184.

⁹ *Raport*, p. 10.

¹⁰ Și în *Ms. rom.*, 5 148-I, p.160.

¹¹ *Ibidem*, p. 187.

¹² *Cf. Ms. lat.*, 76.

¹³ *Operele Principelui Demetriu Cantemiru*, tom VI, București, 1883, p. 409-468.

414 și p. 415 (ale volumului tipărit), respectiv după *Mica introducere (Prooemioium)* și [*Cuvântul*] *către preabine-voitorul cititor (Ad lectorem humanissimum)*, fără să se poată ști unde ar putea fi plasat față de paginile manuscrisului. Pe fila a 2-a a copiei manuscrise, după fila cu titlul lucrării (scris de mâna lui Tocilescu), este reproducă pagina de început a *Micului compendiu* (care apare și în volumul tipărit, după p. 410). Scrisul este într-adevăr foarte frumos! în josul paginii apare nota donatorului („Bantîșu-Kamenski”, în ortografia lui Tocilescu).

În ciuda meritelor deosebite ale eminentului om de cultură care a fost Tocilescu, ale unuia dintre cei mai de seamă animatori ai valorificării operei lui Dimitrie Cantemir, nu-i poate fi iertat modul *superficial* (deși scuzabil prin perioada de timp foarte scurtă pe care a avut-o la dispoziție în Rusia) în care a înțeles să trateze *Micul compendiu* al domnitorului român.

În plus, deși a cercetat cu atenție prima parte din manuscrisul *Institutio logices* (p. 1-74)¹⁴, care este *diferit* de *Compendiolum*, a emis *afirmația* că ar fi vorba de „textul aceluiași mic tratat de logică al lui Cantemir”¹⁵. (Partea a doua a manuscrisului i-a rămas necitită). Falsul respectiv s-a perpetuat apoi la toți exegeții, iar necitirea părții a doua a dat naștere la presupuneri inutile. Aceasta până în anul 1956, când la Biblioteca Academiei Române au început să sosească treptat microfilmele manuscriselor lui Cantemir¹⁶.

Studiile referitoare la *Micul compendiu* se împart deci în două: unele înainte de 1956, tributare afirmației lui Tocilescu, sau după 1956, dar fără apel la microfilme, și studiile în care se face acest apel, deci unele lucrări de după 1956.

Primele considerații asupra „Logicii” lui Cantemir (rămase însă în manuscris) îi aparțin deci lui Tocilescu, ca și primele considerații

¹⁴ Vide conținutul și detalii în *Ms. rom.*, 5148-I, fila 184 *recto* și *verso* și fila 192 *recto*.

¹⁵ Vide n. 3 și *Ms. rom.*, 5148-I, fila 192.

¹⁶ P.P. Panaitescu de exemplu, care știa de microfilme (le citează la finele cărții), identifică totuși *Micul compendiu* cu cele 74 de pagini din *Institutio logices* (P.P. Panaitescu, *Dimitrie Cantemir. Viața și opera*, București, Editura Academiei, 1958, p. 62).

despre „filosofia” domnitorului¹⁷. El deschide astfel drumul interpretărilor filosofice ale operei lui Cantemir. La Tocilescu întâlnim de altfel și primele considerații asupra „Logicii și ideilor filosofice” din *Istoria ieroglifică*¹⁸.

Gr. Tocilescu prezintă astfel „Logica” lui Cantemir: „I. O precuvântare generală la adresa omului sedus de dracu, în care arată că D-zeu nu a reținut oamenilor posibilitatea de a se înălța de la minciună până la adevărul cel mai sublim. (Autorul se folosește de idei din ale lui Augustin.) II. O precuvântare către cititor. Din cauza figurilor întrebuițate, foarte greu de înțeles. III. Chestiunile logice formale le expune după metoda scolastică, însă într-un mod cu totul personal. Expozițiunea este succintă, repede, menită să înlesnească studiul. Ciudată este și porțiunea cunoașterii, pe care o împarte în experiență, artă și știință (*De Cognitione*, cart. III, p. 21). IV. Nu este întocmai doctrina scolastică ce expune în cap. 5, *De Intentione*. V. Cu toate că expune într-un mod strict scolastic noțiunea substanței, totuși o și numește *essentia*, ceea ce arată o înrâurire grecească, *ousia*. VI. Despre celelalte categorii, tot așa. Cartea II. Expune foarte clar doctrina despre predicamente. Cartea III. I. Vorbind despre silogism, adaugă câteva noțiuni despre argumentațiune, unde există o confuziune destul de mare. II. Denumirea modurilor directe ale silogismului e dată după nomenclatorul general, însă numele modurilor indirecte (cari ar trebui puse sau imediat după expozițiunea părții I sau adnotate cu apendice) sunt date după un autor necunoscut (poate Pselu). III. Termină cu o laudă despre puterea argumentațiunii. Este tipărită în edițiunile Academiei”¹⁹.

Considerațiile lui Gr. Tocilescu sunt importante, căci ele reflectă atitudinea pe care acesta a încercat s-o impună în legătură cu *Micul compendiu*. În primul rând, este demnă de reținut aprecierea: „Chestiunile logice formale le expune după metoda scolastică, însă într-un mod cu totul personal”.

¹⁷ O expunere întinsă asupra lucrării *Sacrosanctae scientiae indepingibilis imago*, în *Ms. rom.*, 5148-II, filele 433-453.

¹⁸ *Ms. rom.*, 5148-I, filele 319, 332-337.

¹⁹ *Ms. rom.*, 5148-II, fila 457 și ciorna aceleiași, în *Ms. rom.*, 5148-I, fila 240.

Printre însemnările lui Tocilescu apare și un *Referat asupra Micului compendiu de logică al prințului Cantemir*²⁰, atribuit lui Richard Wahle²¹. Referatul este scris de mâna lui Tocilescu, pe foile înguste ale unui carnet în care nu este pomenit numele lui Wahle. Nota lui Tocilescu, reprodusă mai sus, este inspirată din acest *Referat*.

Fundamentul *Referatului* îl constituie afirmația lui Tocilescu după care *Micul compendiu* este o lucrare *independentă* a lui Cantemir, care apare *reprodusă* și în cele „74 de pagini” inițiale din *Inst. log.*, teză care nu a putut fi verificată decât după sosirea microfilmelor amintite. În *Referat*, *Micul compendiu* este comparat *direct* cu o seamă de lucrări, mai mult sau mai puțin cunoscute, de logică medievală, cu care se spune că are puncte de tangență, dar de care se și deosebește.

În ciuda considerațiilor impuse de Tocilescu și a situației precare în care se găseau cercetătorii, au apărut totuși și alte puncte de vedere²². Preocupările de logică ale lui Dimitrie Cantemir au fost studiate în cadrul mai larg al filosofiei sale și al influențelor filosofice directe pe care le-a suferit. Pe Marin Ștefănescu, de exemplu, îl interesa influența gândirii lui Van Helmont asupra lui Cantemir și, implicit, modalitatea în care această influență s-a exercitat sau nu în direcția logicii. M. Ștefănescu menționează părerea lui Van Helmont, după care „Facultatea de a gândi adevărul constă mai ales într-o lumină naturală”²³. Or, primele pagini din *Compendiolum* sunt dedicate de Cantemir tocmai acestei lumini naturale (*naturale lumen*)²⁴. Ideea este demnă de reținut, cu toate că (*vide infra*) aici nu este vorba de o influență à la Van Helmont. G. Pascu pe de altă parte, fără să aibă ocazia unei confruntări, intuiește faptul că *Micul compendiu* a fost

²⁰ *Ms. rom.*, 5148-I, filele 232-238.

²¹ Dan Bădărău consideră că Tocilescu s-a adresat profesorului Richard Wahle de la Universitatea din Cernăuți din cauza „incompetenței sale în ce privește filozofia și logica” (*Filozofia lui Dimitrie Cantemir*, București, Editura Academiei, 1964, p.137).

²² Aceasta nu înseamnă că poziția lui Tocilescu-Wahle a fost abandonată; dimpotrivă, ea a fost chiar „oficializată” de N. Bagdasar în două lucrări de specialitate, cu largă circulație: *Istoria filosofiei moderne*, vol.V, București, 1941, p. 18-19, și *Istoria filosofiei românești*, București, 1941.

²³ M. Ștefănescu, *Filosofia românească*, București, 1922, p. 110.

²⁴ *Compendiolum*, p. I-III.

„scris sub influența lui Ieremia Cacavela”²⁵, iar I. Verdeș, care deplânge greșeala lui Tocilescu de a nu fi copiat manuscrisul lui Cacavela, se întreabă dacă lucrarea lui Cantemir nu este cumva „un simplu rezumat al logicii profesorului său”²⁶.

În felul acesta se conturează adevărata problemă a *Micului compendiu de logică generală: care este semnificația lui în contextul general al gândirii filosofice și al operei lui Dimitrie Cantemir?*

Dar, înainte de a încerca un răspuns la această întrebare, este necesară descrierea corectă și apoi analiza amănunțită a celor două lucrări de logică – ceea ce nu a fost făcut, din păcate, de către exegeții operei lui Cantemir.

2. Compendiolum și Institutio logices

Descrierea textelor

Microfilmul care reproduce lucrarea lui Cantemir *Compendiolum universae logices institutionis* se găsește la Biblioteca Academiei Române, Cabinetul de microfilme, și are cota Mm. 7. Sovieticii au menționat la începutul microfilmului:

Микрофильм Рукописи Д. Кантемира „Сокращенная логика”, хранящейся Центральном Государственном Архиве древних актов СССР (Microfilm. Manuscrisele lui D. Cantemir „Logica prescurtată”, păstrată în Arhiva centrală de stat a documentelor vechi a U.R.S.S.). În continuare, sunt date indicațiile: „ф181. КН. 1329, л.л. 1-44 ОБ” Dedesubt, scris de mână, numărul de inventar românesc: Mf. 592/60. Urmează o pagină goală (*verso*). După Tocilescu, erau 7 foi nescrise. Urmează pagina (*recto*) reprodușă în ediția din 1883, notată în dreapta sus cu cifra arabă „1”. Ea conține titlul: *In Compendiolum universae logices institutionis prooemiolum*. În dreapta titlului este o urmă de ștampilă rusească, circulară, pe care scrie: БИБЛИОТЕКИ МОСКОВ. ГЛАВН. АРХИВА МИНИСТЕР. ИНОСТРАН. ДЕЛЬ

²⁵ G. Pascu, *Viața și operele lui D. Cantemir*, București, 1924, p. 31-32.

²⁶ I. Verdeș, *Despre „Micul manual de logică generală” al lui Dimitrie Cantemir*, în „Cercetări filozofice”, nr. 3, 1955, p. 121.

(Biblioteca Arhivelor centrale din Moscova ale Ministerului Afacerilor Externe), iar mai jos însemnarea lui Kamenski: Книга сия подарена въ Московский Архивъ Государственной коллегии Иностраных Дель от надв(орного) сов(етника) Николаем Бантышом-Каменскохо 1783 года (Această carte a fost dăruită Arhivei din Moscova a Colegiului de Stat al Afacerilor Externe de către consilierul aulic Nicolai Bantîș-Kamenski în anul 1783).

Pe pagina a II-a scrisă (*verso*) apare notația „1 ОБ” (ОБ = ОБОРОТНЫЙ), ceea ce înseamnă două pagini alăturate, respectiv un *verso* al unei pagini și un *recto* al celeilalte, iar pe pagina a III-a scrisă (*recto*), apare, în dreapta paginii sus și în dreapta jos, cifra „2”. Cifra de jos este scrisă de mâna lui Cantemir. În continuare, la fiecare două pagini alăturate apare pe *verso* notația însoțită de „ОБ”, iar pe *recto*, sus și jos, apar cifrele arabe, cele de jos fiind ale lui Cantemir. Cifrele de pe *recto* sunt cu o unitate mai mari decât cele de pe *verso* alăturat.

Pe pagina (*recto*) notată sus și jos cu „3”, apare titlul *Compendiolum universae logices institutionis. Liber primus*, iar pe margine, notația paginală „1”. Pe pagina următoare (*verso*) apare „2” și așa mai departe. Se continuă însă și numerotarea pe file (din două în două pagini). De la notația paginală 54 se sare la 66 (cum a menționat Tocilescu). Notația din două în două pagini se continuă însă normal până la pagina (*recto*) notată 68, la care sus apare cifra 31 (cu o unitate mai mare decât „ОБ” de pe *verso* paralel), în schimb jos apare tot cifra 30, așa cum apare cu două pagini în urmă. Cineva a adăugat la cifra 30 a lui Cantemir un indice (30^a). În continuare, cifra lui Cantemir (din două în două pagini) va coincide cu cea urmată de „ОБ” și va fi cu o unitate mai mică decât cifra notată în dreapta sus. Ultima pagină (*recto*) numerotată, în josul căreia scrie *Finis*, are notația paginală 92; în dreapta sus 43, în dreapta jos 42, iar pe *verso* paralel „42 σб”[”] Urmează trei pagini (*verso, recto, verso*) de *Index* (cuprins) numerotate paginal și o pagină finală goală (*recto*). Primele două pagini de *Index* (*verso, recto*) au notația „43 σб”[”] pe *verso* sus stânga, 44 pe *recto* sus dreapta și 43 pe *recto* jos dreapta (numerotarea lui Cantemir). Pe ultima pagină scrisă (*verso*) apare sus în stânga „44 σб”[”], iar jos în dreapta se repetă cifra 43 de pe *recto*. Jos apare semnul aceleiași ștampile de pagina notată cu „1”. În *Index*, în loc de pagina